

**ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КОНКУРС СТУДЕНТСЬКИХ НАУКОВИХ РОБІТ
ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ «БАНКІВСЬКА СПРАВА»**

Девіз: «Ретельно працювати»

КОНКУРСНА НАУКОВА РОБОТА

на тему:

**«ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ РОЗВИТКУ
БАНКІВСЬКОГО СПОЖИВЧОГО КРЕДИТУВАННЯ»**

ЗМІСТ

ВСТУП	3
1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ СПОЖИВЧОГО КРЕДИТУВАННЯ В УКРАЇНІ.....	5
1.1 Необхідність та сутність споживчого кредитування	5
1.2 Аналіз ринку споживчого кредитування в посткризовий період	8
2 ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ОЦІНКИ КРЕДИТОСПРОМОЖНОСТІ ПОЗИЧАЛЬНИКА ЗА СПОЖИВЧИМ КРЕДИТОМ ТА ОСНОВНІ ШЛЯХИ ЙОГО УДОСОНАЛЕННЯ	13
2.1 Зарубіжний досвід використання моделі кредитного скорингу у процесі споживчого кредитування.....	13
2.2 Порівняльна оцінка кредитоспроможності позичальника при використанні скорингової моделі	19
ВИСНОВКИ.....	27
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	29

ВСТУП

Актуальність теми роботи. Однією з найважливіших категорій ринкової економіки є споживчий кредит.

Для того, щоб зрозуміти важливість споживчого кредиту, треба спочатку розглянути його переваги і недоліки.

До переваг споживчого кредитування відносять: гнучкість, безпека, допомога, можливість отримати ті речі, яких без використання кредиту потрібно було б довго чекати, або ж які були б недоступні для отримання. Найголовнішим недоліком споживчого кредитування є те, що покупки в кредит обходяться дорожче, ніж при оплаті готівкою. Це відбувається тому, що при купівлі товару в кредит ціна на товар часто трохи вища, ніж при оплаті готівкою, а також до неї додаються відсотки за користування кредитом.

Дослідженню проблем розвитку споживчого кредитування в Україні значну увагу приділяли такі науковці і практики банківської діяльності, як В. Базилевич, О. Василик, А. Гальчинський, А. Даниленко, М. Савлук та інші.

Актуальність вибору теми полягає у формуванні проблем у банків щодо розвитку споживчого кредитування в посткризовий період та оцінки кредитоспроможності позичальника в системі мінімізації ризику неповернення кредиту.

Метою цієї роботи є дослідження скорингової моделі зарубіжних банків, яка застосовується при оцінці фінансового стану позичальника – фізичної особи та визначення кредитоспроможності позичальника, проаналізувати розвиток ринку споживчого кредитування від початку кризи і до сьогодні, а також виявити особливості застосування скорингового методу в оцінці фінансового стану позичальника.

Об'єктом дослідження є діяльність банків по наданні споживчих кредитів у період стабілізації економіки України та методика комплексної оцінки фінансового стану позичальника – фізичної особи.

Предмет дослідження є процес удосконалення скорингової моделі оцінки кредитоспроможності позичальника з урахуванням зарубіжного досвіду.

Методи дослідження, які застосовуються при аналізі ринку споживчого кредитування та оцінці фінансового стану позичальника: коефіцієнтний метод, статистичний метод, скоринговий метод і порівняльний метод.

Наукова новизна результатів дослідження. Найбільш суттєві результати, що містять наукову новизну полягають у такому:

дістало подальшого розвитку:

- проаналізовано вплив фінансової кризи на розвиток споживчого кредитування в Україні;
- проведено структуроване дослідження використання банками Росії і Білорусії скорингової моделі оцінки кредитоспроможності позичальника;
- обґрунтовано результат порівняльної оцінки визначення фінансового стану позичальника на основі двох методик;

удосконалено:

- методичні підходи щодо оцінки фінансового стану позичальника – фізичної особи, з урахуванням соціально-економічного розвитку країни;
- заходи щодо стабілізації банківської діяльності на ринку споживчого кредитування через довіру населення до банківської структури і в першу чергу до споживчого кредитування, адже споживче кредитування є невід’ємною ланкою банківської системи.

Фактологічну основу роботи складають матеріали періодичних видань, економічні журнали, спеціальні методичні та наукові матеріали, закони України, а також спеціалізовані сайти мережі Інтернет.

1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ СПОЖИВЧОГО КРЕДИТУВАННЯ В УКРАЇНІ

1.1 Необхідність та сутність споживчого кредитування

Історія розвитку кредитних відносин у незалежній Україні ще досить коротка. Щоправда, у галузі кредитних відносин перехід від старої до ринкової системи господарювання здійснювався швидше, ніж в інших сферах життя нашої країни. Це пояснюється тим, що в основі цих відносин лежить наймобільніший ресурс – гроші. Але, на жаль, кредитні відносини в Україні після розпаду Радянського Союзу розвивалися недостатньо, що негативно вплинуло на розвиток і стан економіки. З переходом до ринкових умов господарювання змінювався склад як кредиторів, так і позичальників. Основними кредиторами стали комерційні банки, а позичальниками дедалі більше ставали приватні та колективні підприємства та окремі громадяни.

Якщо в перші роки державної незалежності України кредитування населення на споживчі потреби було майже повністю припинено, то починаючи з 1996 р. споживчий кредит почав поступово відновлюватись і набувати розвитку. У 2000 р. уперше почали надаватися кредити талановитій молоді на період навчання у вищих навчальних закладах.

Згідно Закону України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року № 1024 XII із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 22.09.2011 року N 3795-VI під споживчим кредитом розуміють кошти, що надаються кредитором (банком або іншою фінансовою установою) споживачеві на придбання продукції. В Україні кредитними установами небанківського типу, що надають споживчий кредит, є ломбарди (надають кредит під рухоме майно – дорогоцінності, антикваріат, одяг тощо), кредитні спілки, підприємства зв'язку (телеграми і телефонні розмови в кредит), торговельні організації [1].

Споживчий кредит має багато специфічних особливостей, пов'язаних з особливостями особистого споживання громадян.

По-перше, цей вид кредиту відображає відносини між кредитором і позичальником, зміст яких полягає в кредитуванні кінцевого споживання, на відміну від кредитів, що надаються суб'єктам господарювання для господарських цілей або для придбання активів, що викликає рух вартості.

По-друге, до споживчого кредитування позичальники, як правило, вдаються, коли їм не вистачає власних коштів, тоді як юридичні особи часто використовують отриманий кредит як джерело майбутнього доходу.

По-третє, споживчий кредит одержують, як правило, фізичні особи.

По-четверте, повернення запозиченої вартості при споживчому кредитуванні відбувається не в результаті вивільнення коштів у позичальника, а в результаті їх надходження чи нагромадження.

По-п'яте, споживчий кредит є способом задоволення споживчих потреб, тобто особистих, індивідуальних потреб людей.

По-шосте, усі види споживчого кредиту мають соціальний характер [19].

Споживчий кредит можна класифікувати за найрізноманітнішими ознаками, у тому числі за типом учасників, видами забезпечення, термінами користування, цільовим напрямком використання, методами погашення та обсягами кредитування тощо. Взагалі класифікування, тобто поділ кредитів за окремими спільними ознаками, здійснюється органами банківського нагляду відповідно до загальноприйнятих систем класифікації з урахуванням специфіки економіки країни чи діяльності даної банківської установи.

Споживчий кредит можна класифікувати за такими рисами, як:

- цільове використання;
- спосіб надання кредиту;
- форма видачі;
- спосіб погашення;
- строки надання кредитних ресурсів;

- залежно від суб'єктів кредитних відносин;
- залежно від виду застави та залежно від ступеня ризику.

Розгляньмо тепер класифікацію споживчих кредитів (рис. 1.1).

Рисунок 1.1 – Класифікація споживчих кредитів

Також споживчі кредити поділяються і за строками кредитування (рис. 1.2).

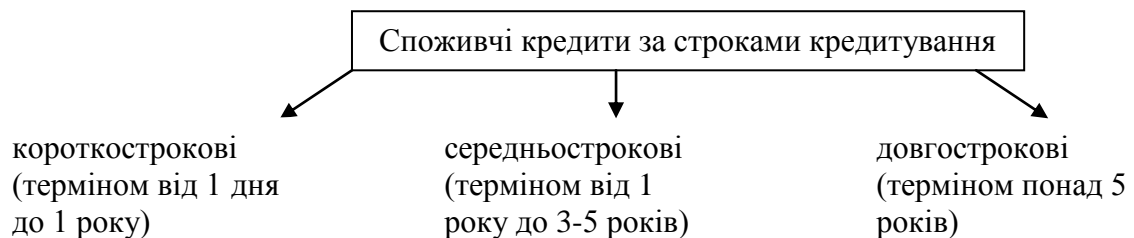

Рисунок 1.2 – Види споживчих кредитів за строками кредитування

За забезпеченням розрізняють позики:

- незабезпечені (бланкові), забезпечені (заставою, гарантіями, страхуванням).

Основною причиною, з якої банк вимагає забезпечення, є ризик зазнати збитків у разі небажання або нездатності позичальника погасити кредит в обумовлені угодою терміни та в повному обсязі [13].

1.2 Аналіз ринку споживчого кредитування в посткризовий період

До фінансової кризи і протягом 2006 - 2008 років споживче кредитування в Україні розвивалося швидкими темпами, причиною чого стали міжнародні банки, які активно почали входити на український ринок з 2000 року і принесли із собою практику та продукти споживчого кредитування. Це сприяло збільшенню пропозиції на кредитному ринку. В таблиці 1.1 та таблиці 1.2 наведено кількість кредитів, які надані домашнім господарствам за цільовим спрямуванням у розрізі строків погашення протягом 2008 - 2011 років [20].

Таблиця 1.1 – Кредити домашнім господарствам за цільовим спрямуванням у розрізі строків погашення за грудень 2008р. та січень 2009р.

Показники	Грудень 2008		Січень 2009	
	Залишок на кінець періоду, млрд. грн.	Зміна у річному обчисленні, %	Залишок на кінець періоду, млрд. грн.	Зміна у річному обчисленні, %
Усього	280,49	74,9	275,69	67,3
Споживчі кредити:	188,83	71,5	167,25	47,5
до 1 року	26,21	31,1	23,76	13,8
від 1 року до 5 років	63,65	42,7	56,25	24,1
більше 5 років	98,98	117,4	87,24	85,1
Кредити на нерухомість	88,35	116,7	102,37	144,7
до 1 року	1,38	186,4	2,18	325,8
від 1 року до 5 років	5,31	38,7	8,49	123,1
від 5 року до 10 років	15,24	93,6	20,95	160,9
більше 10 років	66,42	132,3	70,75	139,9
Інші кредити	3,31	-65,2	6,06	-36,7

У результаті статистичних даних, які наведені в таблиці 1.1, кредити, надані домашнім господарствам на кінець січня 2009 року становили 275,69 млрд. грн., а темп їх приросту 67,3% у річному обчисленні порівняно з 74,9% на кінець грудня 2008 року. При цьому темпи приросту споживчих кредитів становили 47,5% у річному обчисленні.

Таблиця 1.2 – Кредити домашнім господарствам за цільовим спрямуванням у розрізі строків погашення за грудень 2010р. та січень 2011р.

Показники	Грудень 2010		Січень 2011	
	Залишок на кінець періоду, млрд. грн.	Зміна у річному обчисленні, %	Залишок на кінець періоду, млрд. грн.	Зміна у річному обчисленні, %
Усього	209,54	-13,1	208,67	-11,7
<i>Споживчі кредити:</i>	122,94	-10,3	122,95	-8,5
до 1 року	23,14	20,4	24,25	24,5
від 1 року до 5 років	32,30	-20,4	32,14	-18,1
більше 5 років	67,51	-12,7	66,56	-12,0
<i>Кредити на нерухомість</i>	81,95	-17,0	81,37	-16,0
до 1 року	2,29	-9,5	2,19	5,2
від 1 року до 5 років	4,20	-43,6	4,25	-41,3
від 5 року до 10 років	14,96	-22,1	14,88	-22,2
більше 10 років	60,51	-13,1	60,05	-12,3
<i>Інші кредити</i>	4,64	-13,1	4,34	-13,3

Згідно з таблицею 1.2 кредити, надані домашнім господарствам на кінець січня 2011 року становили 208,67 млрд. грн., а темп їх приросту становив –11,7% у річному обчисленні порівняно з – 13,1% на кінець грудня. Темпи приросту споживчих кредитів становили – 8,5% у річному обчисленні.

Як показав аналіз цих двох таблиць, кредити, надані домашнім господарствам з грудня 2008 року і по січень 2011 року зменшились на 71,82 млрд. грн., зокрема кредити на споживчі потреби на 65,88 млрд. грн., що становить 91,73% зменшення кредитів, наданих домашнім господарствам. Отже, споживче кредитування потребує розвитку.

У спробі завоювати частку ринку швидко зростаючого в Україні сектору споживчих фінансових послуг багато банків, в першу чергу, з іноземним капіталом, очевидно послабили вимоги щодо надання кредитів. Кредити стали більш доступними з точки зору рівня первісного внеску,

коефіцієнтів співвідношення суми кредиту та вартості застави і співвідношення боргу та доходу [15].

Стабільність валютного курсу в Україні (з квітня 2005 року по травень 2008 року курс української гривні до долара США залишався незмінним на відмітці 5,05 грн. за один доллар) спонукала громадян України вважати, що кредити в доларах США не несуть валютного ризику. Кількість наданих споживчих кредитів у розрізі валют зображено в таблиці 1.3 [20].

Таблиця 1.3 – Надані споживчі кредити в національній та іноземній валюті з 2008 року по серпень 2011 року

Показники	Залишок на кінець періоду, млрд. грн.			
	Грудень 2008 р.	Грудень 2009 р.	Грудень 2010 р.	Серпень 2011 р.
Гривня	68,87	52,19	52,48	63,81
Долар США	114,17	80,91	67,03	59,22

Наведені дані зобразимо у вигляді діаграми (рис. 1.3).

Рисунок 1.3 – Надані споживчі кредити у національній та іноземній валюті, млрд. грн.

За даними діаграми у доларах США споживчих кредитів у 2011 році було надано на суму 59,22 млрд. грн., тоді як у 2008 році на суму 114,17 млрд. грн. Спостерігається різке зменшення наданих споживчих кредитів у доларах США на суму 54,95 млрд. грн., що не можна сказати про споживчі

кредити, які були надані у національній валюті. У порівнянні з 2009 роком їх обсяг зріз на суму 11,62 млрд. грн.

На сьогодні банки України надають такі види споживчих кредитів:

- 1) споживчі кредити готівкою - споживчі кредити, які видаються громадянам в грошовій (готівковій формі). Як правило, такі споживчі кредити надаються без застави, також такий споживчий кредит може надаватися без довідки про доходи;
- 2) споживчі кредити під заставу нерухомості - кредити готівкою, які надаються громадянам України під заставу нерухомості. Сума споживчого кредиту залежить від вартості застави. Як правило, такі споживчі кредити видаються на кілька років під менший відсоток, ніж споживчий кредит готівкою. Мета кредиту може бути різною - ремонт квартири, покупка авто і т. п.;
- 3) споживчі кредити на покупку товарів (розстрочка) - споживчі кредити, які надаються банками України на купівлю товарів, під заставу цих товарів. Такі споживчі кредити можуть видаватися безпосередньо в магазинах або через відділення банків. Кредити надаються на 1 - 3 роки під досить високий відсоток [18].

Згідно з даними Національного банку України на 1 вересня 2011 року обсяг простроченої заборгованості по кредитах склав 83,147 млрд. гривень, що на 0,45% менше, ніж місяцем раніше. При цьому загальний обсяг наданих кредитів за останній місяць виріс на 0,91%, до 807,830 млрд. гривень.

За підсумками липня обсяг простроченої заборгованості знизився на 3,28%, а вся сума кредитів зросла на 1,08%. При цьому частка прострочених кредитів в липні скоротилася відразу на 0,47 процентного пункту.

Під заставу нерухомості кредити видають 32 установи з числа 50-ти лідерів за активами - цей сегмент встиг покинути Імексбанк.

НБУ визначив граничні межі розміру активів для окремих груп банків на 2011 р. Для порівняльного аналізу діяльності банків та розподілу наглядових функцій і обов'язків між центральним апаратом і

територіальними управліннями НБУ комісія визначила наступні граничні межі розміру активів для окремих груп банків на 2011 р.:

- група I (група найбільших банків): активи - більше 14000 млн. грн. Сюди входять такі банки як: Приватбанк, Укрексімбанк, Ощадбанк, Райффайзен банк Аваль, Укрсиббанк та ін. Всього в групі 18 банків;

- група II (група великих банків): активи - більше 4500 млн. грн. До цієї групи належать такі банки: Дельта банк, Донгорбанк, Сведбанк, Ерсте банк, Родовід банк та ін. Всього в групі 22 банка.

- група III (група середніх банків): активи - більше 2000 млн. грн. Це такі банки як: Марфін банк, Єврогазбанк, Піреус банк МКБ, Кліринговий дім, Індустріалбанк та ін. До цієї групи належить 21 банк.

- група IV (група невеликих банків): активи - менше 2000 млн. грн. Це Бізнес стандарт, Енергобанк, Златобанк, Національні інвестиції, Астра банк. Всього в групі 115 банків [20].

На початку 2011 року серед банків набрали популярність спільні кредитні програми. Приміром, Імексбанк пропонує беззаставні кредити готівкою, проте тут же дрібним шрифтом вказує, що банк тільки оформляє кредит, видає ж готівку інша установа - Альфа-Банк.

Що стосується середніх реальних ставок за беззаставними кредитами готівкою, то вони у вересні-жовтні-2011 року намагалися відіграти стрімке зниження попереднього місяця: за різними термінами їх зростання склало від 2,83 до 5,36 процентного пункту. В результаті середні ставки по всіх термінах беззаставних кредитів готівкою знову здійнялися вище позначки 50% реальних річних.

А в сегменті кредитування під заставу нерухомості або автомобіля середні ставки демонстрували зовсім іншу тенденцію, а точніше її відсутність. Невелике зниження можна було спостерігати тільки за кредитами на терміни один рік і десять років: 0,13 і 0,07 процентного пункту відповідно. За іншими же термінами кредитування середні реальні ставки залишилися без змін [20].

2 ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ОЦІНКИ КРЕДИТОСПРОМОЖНОСТІ ПОЗИЧАЛЬНИКА ЗА СПОЖИВЧИМ КРЕДИТОМ ТА ОСНОВНІ ШЛЯХИ ЙОГО УДОСОНАЛЕННЯ

2.1 Зарубіжний досвід використання моделі кредитного скорингу у процесі споживчого кредитування

Споживче кредитування стимулює розвиток не тільки фінансового ринку, а й економіку країни в цілому.

Проблема управління кредитним ризиком в банківській сфері вважається найбільш актуальною. Кредитний ризик в банківській сфері виникає в основному завдяки тому, що банки не проводять оцінку фінансового стану позичальника, не визначають його кредитоспроможність перед тим як надати кредит. Всі ці дії приводять до того, що банк стає не конкурентоспроможним в сфері споживчого кредитування. Для того щоб мінімізувати ризик потрібно використовувати автоматизовані системи, які забезпечать швидкість прийняття рішення при наданні позики [2].

У світовій практиці, зокрема в Росії і Білорусії, використовують такі автоматизовані системи як скорингові.

Скоринг являє собою автоматичну обробку банком відповідної інформації про позичальника, за допомогою якої і буде прийнято рішення про його кредитоспроможність.

Спочатку розглянемо скорингову модель оцінки кредитоспроможності позичальника при споживчому кредитуванні, яка використовується в банках Росії.

В російських банках під скорингом розуміють математичну або статистичну модель, за допомогою якої виходячи з кредитної історії клієнтів, які вже скористалися послугами банку, останній намагається визначити, наскільки велика ймовірність того, що конкретний потенційний позичальник поверне кредит в строк. Скоринг дозволяє сегментувати клієнтів по якості

обслуговування боргу та працювати не з індивідуальними їх характеристики, а з імовірнісним статистичним потоком заявок.

Після того як банк зробив висновок про те, що конкретному позичальникові можна надавати кредит, він визначає на яку суму і на який термін надаватиметься кредит. Тобто банк визначає кредитний ліміт позичальника. Кредитний ліміт – це затверджений рівень допустимого кредиту, який теоретично повинен максимально відповідати фінансовому стану позичальника.

Скорингова модель розрахунку ліміту кредитування заснована на обчисленні відносних величин [5].

Представимо одну з існуючих і діючих методик розрахунку кредитного ліміту позичальника. Дохід клієнта D визначається як сума підтвердженого DCI і непідтвердженого UCI доходів:

$$D = DCI + B_3 * UCI, \quad (2.1)$$

де B_3 - коефіцієнт, який встановлює наявність у клієнта атрибутів (наприклад, нерухомість, банківські рахунки тощо), які побічно підтверджують існування додаткових доходів.

Далі величина D коригується відносно зі скоринговим балом позичальника:

$$BP = D * B_2 - OL, \quad (2.2)$$

де B_2 - коефіцієнт, що демонструє величину рейтингу (скорингу) клієнта;

OL - сумарні боргові зобов'язання.

Загальний дохід клієнта обчислюється виходячи з величини BP з урахуванням значення коефіцієнта B_1 , що визначає кількість утримувачів у клієнта:

$$SD = BP * B_1, \quad (2.3)$$

Потім ліміт кредитування L розраховується наступним чином:

$$L = \frac{SD * T}{1 + \frac{R * T}{12}} \quad (2.4)$$

де T - час, на який надається кредит;

R = (процентна ставка (%)) / 100.

Недоліком даного методу є те, що коефіцієнти B_1 , B_2 і B_3 визначаються експертним шляхом. Встановлення лімітів кредитування на основі експертних оцінок може спричинити необґрунтоване заниження або завищення цих показників.

Заниження ліміту призводить до того, що банк не може повністю використовувати кредитні ресурси і, відповідно, не може отримати дохід від виплат за відсотками в повному обсязі. Завищення ліміту призводить до збільшення кредитного ризику і розміру можливих збитків від неповернення кредиту.

Коефіцієнт B_3 , який застосовується у формулі 2.1, можна оцінити через залежність відношення $\frac{UCI}{DCI + UCI}$ (тобто частки непідтвердженого доходу в загальному доході клієнта) від імовірності дефолта:

$$P(X) = \frac{1}{1 + e^{-\frac{1}{X}}}, \quad (2.5)$$

де X – скоринговий бал. Припускаючи, що дана величина може збільшуватися тільки при поліпшенні «якості» клієнта (ступеня довіри до клієнта), тобто в міру зростання його рейтингу, або скорингового бала, і, відповідно, при зменшенні ймовірності неповернення.

Математично це можна зобразити так:

$$\frac{UCI}{DCI + UCI} = f(P(X)) = C(X) * \frac{1}{P(X)}, \quad (2.6)$$

де $C(X)$ - коефіцієнт пропорційності, який також може бути незалежним від скорингового бала X .

Для розрахунку коефіцієнта $C(X)$ встановлювали верхню та нижню межу можливого ризику. В якості верхньої межі була визначена лінія «хороші» клієнти, середня величина, наступна за нею зона «погані» клієнти,

середня величина розглядається як зона надмірного ризику. Далі в якості верхньої «робочої» ризикової границі було вибрано середнє значення за даними про «поганих» клієнтів, які знаходились нижче межі «хороші» клієнти, середня величина». Все це призводить до визначення регіона з низьким рівнем ризику $(UCI)_{calc}$.

Далі можливі два варіанти розвитку подій: рівень заявленого клієнтом непідтвердженого доходу $(UCI)_{appl}$ або менше, або більше розрахованої величини $(UCI)_{calc}$. У першому випадку показник UCI може бути повністю врахований при визначенні доходу клієнта ($B_3 = 1$ у формулі 2.1), тому що знаходиться нижче рівня потенційного ризику $(UCI)_{calc}$. У другому - величина непідтвердженого доходу буде складатися з значення $(UCI)_{calc}$ і деякої частки величини $[(UCI)_{appl} - (UCI)_{calc}]$:

$$UCI = (UCI)_{calc} + C_3 * [(UCI)_{appl} - (UCI)_{calc}] \quad (2.7)$$

За допомогою даної моделі знаходяться коефіцієнти, які необхідні для розрахунку. Вони враховують персональні дані кожного клієнта і це дозволяє застосовувати індивідуальний підхід до кожного позичальника в разі прийняття рішення про розмір споживчого кредиту, який надається [9].

Наведена скорингова модель була впроваджена в банках Росії у кінці 2007 році, тоді обсяг кредитів на 1.01.2008 складав 37109 млн. руб., а на 1.10.2011 уже становить 971929 млн. руб. [20]. Все сказане дає змогу зробити висновок, що дана скорингова модель оцінки кредитоспроможності позичальника дала змогу збільшити кредитний портфель банку, що є важливим для банківської діяльності.

Розгляньмо тепер скорингову модель оцінки кредитоспроможності позичальником за споживчим кредитом, яка використовується в банках Білорусії.

Традиційні методи оцінки фізичних осіб експертним шляхом втрачають свою ефективність по мірі збільшення об'єму споживчого кредитування. Це заставило білоруські банки більш серйозно віднестись до автоматизованих методик оцінки кредитного ризику фізичних осіб, а саме

скоринга нових клієнтів. Для того щоб застосувати скорингову модель на практиці необхідно мати достатню за об'ємом і якісною базу даних. Саме відсутність певного об'єму інформації по споживчим клієнтам є основною проблемою банківської системи. Саме з цим і зіштовхнулися банки Білорусії. Щоб уникнути даної проблеми банки Білорусії об'єднали бази даних по споживчому кредиту з іншими банками, які надають схожі послуги, в єдиний пул, і впровадили свою скорингову систему на основі загальних даних фізичних осіб нескількох банків.

База даних для побудови скорингової моделі повинна містити всю можливу інформацію про клієнтів за останні 2-5 років, у тому числі клієнтський номер, банківський продукт, рішення по кредитній заявці, дату відкриття рахунку, статус заборгованості, баланс на рахунку і т.д. Далі з вибіркової сукупності повинні бути виключені:

- 1) всі нестандартні випадки (аномально великі суми кредиту, незвичайні цілі для позики, реструктуризовані зобов'язання, клієнти з нестандартними умовами виплат тощо);
- 2) відмови у видачі кредиту з причин, обумовленими єдиною політикою банку (неповнолітні, банкрути, подвійні заявки тощо);
- 3) інсайдерські кредити (VIP, співробітники банку тощо);
- 4) незакінчені або ті, які знаходяться в процесі обробки кредитні анкети;
- 5) нестандартна поведінка клієнта після виплати кредиту (підробка документів і шахрайство, крадіжки і втрати кредитних карт, смертельні випадки та ін.).

Всі інші дані у вибірці повинні бути розбиті на категорії: «хороший» (платоспроможний), «поганий» (неплатоспроможний) клієнт чи «відмова» у виплаті кредиту.

Перед тим як переходити до аналізу скорингових показників і побудови первинної моделі, білоруські банки експертним шляхом або аналітичними методами формують точне визначення «поганого» випадку (дефолту).

Наступним основним етапом побудови моделі є вибір та аналіз незалежних змінних. Основним джерелом даних є анкетні дані клієнта на момент подачі кредитної заявки, наприклад: демографічні показники, дані по одержуваному кредиту, фінансові показники, маркетингові показники.

Потім аналізується внутрішня кредитна історія банку та інформація, отримана в бюро кредитних історій на момент подачі анкети. Використовуваними скоринговими змінними можуть бути: кількість поточних рахунків клієнта, кількість та наявність кредитних карт, загальна сума всіх кредитів, час отримання останнього кредиту, наявність у клієнта інших продуктів цієї фінансової організації, стан поточного рахунку, та інше.

Аналіз скорингових показників необхідно починати з перевірки їх спроможності та пошуку можливих помилок. Після цього показники перетворюють в фіктивні змінні що приймають значення від 100 до 200. Для згрупованих скорингових показників банки використовують значення WOE кожного окремого класу.

WOE (Weight of Evidence) – вимірює статистичне значення кожного класу змінної і розраховується так:

$$WOE = \frac{G_i}{B_i}, \quad (2.8)$$

де G_i – відсоток всіх «хороших» випадків;

B_i - відсоток всіх «поганих» випадків.

Фіктивні змінні припускають, що різниця між однією групою якісних змінних та іншою однакова, використання *WOE* дозволяє вирішити цю проблему, так як відображають точний напрям і масштаб залежності між різними класами згрупованих характеристик.

Банки Білорусії за основу скорингової систем аналізу кредитоспроможності позичальника беруть модель множинної лінійної регресії.

Множинна лінійна регресія пов'язує поведінку залежної змінної (платоспроможність клієнта) з лінійною функцією ряду незалежних змінних

(скоринговими характеристиками). Вона знаходить найкращу лінійну залежність шляхом мінімізації суми стандартних відхилень і має наступну формулу:

$$y_i = \beta_1 x_{i1} + \beta_2 x_{i2} + \beta_j x_{ij} + \dots + \beta_m x_{im}, \quad (2.9)$$

де y_i - залежна змінна (платоспроможний / неплатоспроможний клієнт);

x_i - незалежні змінні (скорингові характеристики);

β - параметри моделі (скорингові ваги).

Отримані в результаті побудови моделі β значення - це параметри, які визначають характер зв'язку між спостережуваним значенням змінної «платоспроможність клієнта» та відповідними скоринговими характеристиками. β значення є скоринговими вагами.

Ранжування скорингових балів у разі множинної лінійної регресії залежить від використаної при побудові моделі пропорції «поганих» і «хороших» випадків, а також значення залежної змінної (100 і 200). Скоринговий бал за кожний параметр моделі повинен коливатися в межах від 8 балів до 20 балів [12].

Банки Білорусії пропонують застосовувати саме множинну лінійну регресію, тому що за допомогою неї можна отримати швидкі і точні результати відносно характеристик, які включаються в цю модель, а також відносно загальної якості моделі.

2.2 Порівняльна оцінка кредитоспроможності позичальника при використанні скорингової моделі

В Україні надання споживчих кредитів населенню здійснюється за допомогою укладання кредитних договорів. Договір може укладатися лише з тією особою, яка має постійне місце проживання.

Процес споживчого кредитування в Україні містить декілька етапів:

- 1) попередній аналіз ринку та розробка стратегій кредитних операцій;
- 2) розгляд заявки від позичальника на отримання кредиту;

- 3) оцінка кредитоспроможності позичальника та ризику пов'язаного з видачею кредиту
- 4) підготовка кредитного договору та його підписання;
- 5) контроль за виконанням умов договору та погашення кредиту.

Наведені вище етапи дозволяють виявити сильні та слабкі сторони кожного позичальника та формалізувати індивідуальний підхід до клієнтів.

Більшість українських банків для оцінки фінансового стану позичальника використовують такі коефіцієнти:

- коефіцієнт платоспроможності позичальника (K_{np});
- коефіцієнт платоспроможності сім'ї (K_{nc});
- коефіцієнт забезпечення (K_z);
- наявність власної нерухомості (BH);
- наявність постійної роботи (IP);
- середньомісячні доходи позичальника (MD) та його родини (MDP) з урахуванням заробітної плати, відсотків за вкладками, доходів від іншої діяльності;
- середньомісячні витрати позичальника (MB) та його родини (MBP) з урахуванням розмірів сплачених податків, відрахувань від заробітної плати на сплату аліментів, погашення раніше одержаних позичок, страхових, комунальних та квартальних платежів [17].

Коефіцієнт платоспроможності позичальника розраховується як відношення середньомісячного доходу (MD) до суми середньомісячних витрат (MB) та місячних платежів по кредиту та відсотках.

$$K_{np} = \frac{MD}{MПП + MB} \quad (2.10)$$

де K_{np} - коефіцієнт платоспроможності;

$MПП$ - місячні платежі по позичці включаючи відсотки (в розрахунок береться позичка, яку передбачає одержати позичальник).

Теоретичне значення коефіцієнта платоспроможності K_{np} - не менше 2.0

Коефіцієнт платоспроможності сім'ї обчислюється із співвідношення місячного доходу сім'ї до всіх місячних витрат, включаючи витрати по позичці.

$$K_{nc} = \frac{MDC}{MPP + MBC} \quad (2.11)$$

де MDC - місячний дохід сім'ї;

MBC - місячні витрати сім'ї;

MPP - місячні витрати по позичці (у розрахунок приймається позичка, яку планує одержати позичальник).

Теоретичне значення K_{nc} повинно бути не менше 2,0

Одним із засобів забезпечення повернення споживчого кредиту є застава, тоді і розраховується коефіцієнт забезпеченості K_z , значення якого не повинно бути меншим за 1,5.

$$K_z = \frac{\text{Вартість застави}}{\text{Сума кредиту і відсотків}} \quad (2.12)$$

Показник наявності власної нерухомості VH може набувати таких значень:

VH може набувати таких значень:

$VH = 1$ при наявності власної нерухомості;

$VH = 0,5$ - нерухомість знаходиться у власності іншого члена сім'ї;

$VH = 0$ - немає власної нерухомості.

Також визначається наявність постійної роботи (PP).

PP може набувати таких значень:

$PP = 1$ при стажі роботи на постійному місці понад 3 роки;

$PP = 0,5$ при стажі роботи на постійному місці від 1 до 3 років;

$PP = 0$ при стажі роботи менше 1 року.

Після визначення вище наведених показників визначається клас позичальника за такою рейтинговою шкалою:

Клас А - фізична особа з дуже стійким фінансовим станом (більше за 3,8);

Клас Б - фізична особа зі стійким фінансовим станом (3,0 - 3,8);

Клас В - фізична особа має ознаки фінансового напруження (2 - 3,0);

Клас Г - фізична особа підвищеного ризику (1,3 - 2,0);

Клас Д - фізична особа з незадовільним фінансовим станом (менше за 1,3) [13].

Фінансові менеджери банків України для виміру рейтингу позичальника розпочали використовувати систему кредитного скорингу, яка

є дуже поширеною закордоном. Тому що саме ця модель дає можливість визначити поведінку одних позичальників в майбутньому на основі поведінки інших позичальників в минулому.

Сутність української моделі кредитного скорингу полягає в тому, що «скоринг – формуляр» складається приблизно з 12 параметрів, за кожним із цих параметрів клієнту бали не нараховуються. Українські банки у формулярі вказують тільки значення параметра, яке відповідає певному позичальнику, на відміну від зарубіжних банків, які за кожний параметр оцінюють певною кількістю балів [8].

Порівняємо дві методики оцінки кредитоспроможності позичальника, які використовуються в банках Білорусії і України. Для цього проаналізуємо кредитну заявку умовного клієнта, який подав заяву до банку на отримання кредиту готівкою. Сума кредиту 17000 грн., призначення – купівля кухонної гарнітури. Умови кредитування такі:

- 1) власний внесок – відсутній;
- 2) строк від 2 до 6 років; (у нашому випадку термін кредитування 2 роки);
- 3) форма видачі кредиту - кошти перераховуються на поточний рахунок клієнта в Банку і далі Клієнт отримує готівку в касі Банку;
- 4) погашення заборгованості по кредиту та процентам - щомісяця, рівними платежами відповідно до графіку погашення кредиту;
- 5) тип процентної ставки та валюта кредиту - фіксована., 35,9 % річних грн.;
- 6) послуга банку за надання кредиту 200 грн. одноразово;
- 7) пеня за прострочення платежу - 1% від суми простроченого платежу за кожний день прострочення.

Сума заробітної плати за вирахуванням податків складає 3031,78 грн., а сума середньомісячних витрат 1700 грн. Стаж за основним місцем роботи складає 5 років. Також у позичальника є власне житло.

За українською методикою спочатку знаходимо суму щомісячного внеску за такою формулою:

$$\sum BH_{щом.} = \frac{PV * i * (1+i)^n}{((1+i)^n - 1)} \quad (2.13)$$

де $BH_{щом.}$ – щомісячний внесок за користування кредитом;

PV – сума виданого кредиту;

i – річна процентна ставка, що зафіксована в договорі;

n – фактична кількість місяців користування кредитом.

Ця формула застосовується в тих випадках, коли за умовами кредитного договору погашення заборгованості проводиться позичальником у вигляді щомісячних внесків до установи банку і погашення основної суми кредиту проводиться рівними частинами.

$$\sum BH_{ц.ом.} = \frac{17000 * 0,359 / 12 * (1 + 0,359 / 12)^{24}}{(1 + 0,359 / 12)^{24} - 1} = \frac{1031,84}{1,0289} = 1003 \text{ грн.}$$

Тепер визначимо коефіцієнт платоспроможності позичальника (див. формулу 2.10):

$$\text{Коеф. платоспроможності позичальника} = \frac{3031,78}{1003 + 1700} = \frac{3031,78}{2703} = 1,12$$

Коефіцієнт платоспроможності позичальника дорівнює 1,12, що менше допустимого значення.

Коефіцієнт платоспроможності сім'ї визначається за формулою 2.11, але у нашому випадку поручительство члена сім'ї відсутнє і тому коефіцієнт платоспроможності сім'ї не визначається. У такому разі нам потрібно коефіцієнт платоспроможності сім'ї помножити на 2. Отже:

$$K_{пн} = 1,12 * 2 = 2,24$$

Отримане нами значення цього коефіцієнта є допустимим.

Для того, щоб визначити коефіцієнт забезпечення, спочатку розрахуємо вартість застави:

$$BЗ = 1003 * 24 = 24072 \text{ грн.}$$

Тепер знайдемо суму відсотків за 1-ий місяць користування кредитом:

$$\sum \text{відсот.1 місяць} = PV * i / 12 \quad (2.14)$$

$$\sum \text{відсот.1 місяць} = 17000 * 0,359 / 12 = 508,58 \text{ грн.}$$

Розрахуємо місячну суму кредиту:

$$K = \sum BH_{ц.ом.} - \sum \text{відсот.}_{ц.ом.} \quad (2.15)$$

$$K_1 = 1003 - 508,58 = 494,42 \text{ грн.}$$

Знайдемо залишок боргу за кредитом за перший місяць:

$$\text{Залишок боргу за кредитом}_{1\text{-й.міс.}} = PV - K \quad (2.16)$$

$$\text{Залишок боргу за кредитом}_{1\text{-й.міс.}} = 17000 - 494,42 = 16505,58 \text{ грн.}$$

Коефіцієнт забезпечення заставою (див. формулу 2.12):

$$K_{\text{заб.}} = \frac{24072}{16505,58} = 1,46$$

Так, як у позичальника є наявність власної нерухомості і стаж за основним місцем роботи понад 3 роки, то за кожний показник нараховується одиниця.

Для визначення класу позичальника сумуємо такі значення:

$$1,12 + 2,24 + 1,46 + 1 + 1 = 6,82$$

Отже, позичальник має високу особисту кредитоспроможність, немає жодних свідчень про можливість затримки з поверненням кредиту і відсотків за ним відповідно до умов кредитної угоди. Позичальник належить до класу А, що характеризує його як фізичну особу з дуже стійким фінансовим станом.

Оцінку кредитоспроможності позичальника за білоруською методикою здійснюватимемо за допомогою таблиці 2.1.

Таблиця 2.1 – Параметри скорингової моделі

Параметр	Значення параметра	Скоринговий бал
1. Вік, років	До 24	8
	24-50	15
	>50	19
2. Сімейний стан	Одружений (а)	18
	Неодружений (а)	16
	Розлучений (а)	10
	Вдовець/вдова	9
3. Кількість дітей	Немає	20
	1	17
	2	12
	3 і більше	8

Продовження таблиці 2.1

4. Вид діяльності	Приватний сектор	20
	Сільське господарство	17
	Бюджетна організація	19
	Промисловість	15
	Студент	8
	Пенсіонер	11
5. Освіта	Початкова	8
	Середня	10
	Середня спеціальна	13
	Середня технічна	16
	Незакінчена вища	18
	Вища	20
6. Стаж роботи	0-3	10
	3-5	16
	Більше 5	20
7. Посада	Немає	8
	Допоміжний персонал	13
	Спеціаліст	18
	Службовець	19
	Керівний працівник	20
8. Загальний місячний дохід за основною роботою, грн.	Менше 1000	10
	1000-3000	14
	3000-5000	17
	5000 і більше	20
9. Інший дохід (місячний) підтверджений	Менше 500	9
	500-1500	14
	1500-2500	17
	2500 і більше	20
10. Майно у власності	Нерухоме майно житлового призначення	20
	Транспортний засіб	16
	Нерухоме майно не житлового призначення	14
11. Кредитна історія	Кредитами не користувався	18
	Кредит та відсотки поверталися вчасно	20
	Кредит та відсотки були повернені з прострочкою до 30 днів	15
	Кредит та відсотки були повернені з прострочкою понад 30 днів	8
12. Заборгованість за діючими кредитами	Так	0
	Ні	19

За формулою 2.9 визначаємо чи є нашій клієнт платоспроможний.

$$y_i = 15 + 18 + 17 + 19 + 16 + 18 + 17 + 20 + 9 + 20 + 18 + 19 = 206 \text{ балів}$$

Так, як отримана сума балів перевищує інтервал в 200 балів, то позичальника можна вважати платоспроможним, з дуже стійким фінансовим станом і віднести до категорії «хороший» клієнт.

Також було проведено розрахунок і по скоринговій моделі, яка використовується в банках Росії, але він не був наведений в даній науково-дослідній роботі тому, що потребує значного обсягу інформаційної бази і складних технічних розрахунків. В результаті розрахунку по скоринговій моделі російських банків було отримано таку ж саму характеристику фінансового стану позичальника як і в розрахунку по скоринговій моделі банків Білорусії.

Таким чином, даний аналіз дає змогу зробити висновок, що методики показали однаковий результат: стійкий фінансовий стан і платоспроможність клієнта.

Отже, українська методика є функціональною, але як альтернативу, можна застосовувати і білоруську, і російську скорингову модель оцінки кредитоспроможності позичальника.

На нашу думку, в Україні потрібно удосконалити існуючу методику, узагальнюючи зарубіжний досвід. Повинна бути створена власна скорингова модель оцінки кредитоспроможності позичальника за споживчим кредитом, яка буде враховувати соціально-економічний розвиток країни та розширювати грошово-кредитний ринок.

До цієї моделі повинен обов'язково входити коефіцієнт пропорційності, який використовують білоруські і російські банки. Завдяки цьому можна буде мінімізувати ризик неповернення кредиту.

Також ця модель повинна оцінювати значення параметрів певними балами, що приведе до зменшення розрахунків і економії часу.

Крім того потрібно впровадити систему моніторингу, за допомогою якої буде проводитись систематичний збір та обробка інформації, яка може бути використана для поліпшення процесу прийняття рішення, а також, опосередковано, для інформування громадськості.

ВИСНОВКИ

Розвиток банківського споживчого кредитування в сучасних умовах є необхідною умовою стабільно функціонування всієї банківської системи. Сьогодні в Україні більшість населення не може собі дозволити купувати товари за рахунок своїх поточних доходів, тому банки пропонують такий продукт матеріального забезпечення як споживче кредитування.

Кредитування споживчих потреб населення здійснюється при дотриманні таких принципів: терміновість, повернення, платність, цільова спрямованість та інші.

Існує декілька методів визначення кредитоспроможності позичальника, але з усіх них кредитний скоринг вважають найпоширенішим і найбільш точним методом оцінки кредитоспроможності позичальника – фізичних осіб.

Спектр банківських продуктів зі споживчого кредитування як на ринку світовому, так і України дуже широкий. Необхідність кредитування населення на споживчі потреби обумовлюється тим, що задовольняються їхні потреби, підвищується їхній платоспроможний попит, життєвий рівень у цілому, а також певним чином згладжується соціальна нерівновага суспільства.

Надання позик фізичним особам без належного аналізу їхньої кредитоспроможності – одна з причин, що призвела до ризикованої діяльності банків, а отже, і до слабкості банківської системи загалом. Тому впровадження таких заходів, як розробка планів екстреного фінансування, внесення змін в існуючу систему гарантування – основні заходи для налагодження справ у банківському секторі, в тому числі і для більш стрімкого відновлення системи споживчого кредитування.

Під час глобальної фінансової кризи споживче кредитування в Україні практично припинилося.

Лише 2010 рік для українських банків став періодом стабілізації після кризисних подій у попередні два роки. Саме у цьому році відбулося

економічне пожвавлення і відновлення довіри до банківської системи, що спричинило зростання попиту на споживчий кредит.

Сьогодні в Україні фінансовий сектор дуже слабо розвинений. Для того щоб покращити фінансовий стан нашої держави потрібно значно підвищити довіру населення до банківської структури і в першу чергу до споживчого кредитування, адже споживче кредитування є невід'ємною ланкою банківської системи. Переконати населення накопичувати депозити й вірно розпоряджатися своїми грошовими заощадженнями можуть тільки банки.

Це можливе за рахунок розробки і впровадження таких заходів:

1) повідомити населення про послуги, які надаються та їх переваги. Під цим заходом розуміється впровадження реклами і розвиток маркетингової політики банку;

2) знизити вартість товарів в кредит. Для цього треба укласти угоди з постачальниками про надання їх товарів в кредит;

3) спростити процедуру отримання позики, а також скоротити термін рішення про надання кредиту;

4) знизити відсоткові ставки за кредитами;

5) організувати адресне розсилання листівок із найпривабливішими пропозиціями щодо кредитування фізичних осіб;

б) структура споживчого кредитування повинна складатися з кредитів на придбання нерухомості та товарів довготермінового споживання, при цьому перевага повинна надаватися місцевим виробникам.

В деякій мірі ці заходи вже впроваджуються, але цього не достатньо для того, щоб збільшити обсяг споживчого кредитування.

Взагалі можна дійти висновку, що розвиток споживчого кредитування неминучий, тому методологія та процес кредитування повинні бути якомога досконалішими. Споживче кредитування – це поштовх до повноцінного функціонування усіх ланок суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Закону України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року № 1024 XII із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 22.09.2011 року N 3795-VI
2. Беляев Р. С. Проблемы оценки кредитоспособности заемщиков [Текст] / Р. С. Беляев // Управление корпоративными финансами. – 2006. - №4. – С. 16 - 22.
3. Васильєва М. О. Споживчий кредит та його розвиток [Текст] / М. О. Васильєва // Банківська справа. – 2009. - №6. – С. 15 – 27.
4. Вовк В. Я. Кредитування і контроль / В. Я. Вовк. – К.: Знання, 2008. – 463 с.
5. Галяєва Л. Є. Проблеми розвитку банківського споживчого кредитування в Україні та Росії [Текст] / Л. Є. Галяєва, Л. О. Гаряга // Вісник університету банківської справи Національного банку України. – 2010. - №3. – С. 186 – 189.
6. Горелая Н. В. Оценка кредитоспособности заемщика в системе регулирования кредитных рисков [Текст] / Н. В. Горелая // Управление корпоративными финансами. – 2005. – №6. – С. 29 – 41.
7. Долгальова М. О. Проблеми в управлінні поверненням кредитів комерційним банкам України [Текст] / М. О. Долгальова, О. Б. Атаманчук // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2010. - №1. – С. 100 – 108.
8. Жмайло М. А. Потребительское кредитирование в контексте социально-экономического развития [Текст] / М. А. Жмайло // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. - №4. – С. 185 – 188.
9. Коновалихин М. Ю. Модель расчета лимита кредитования [Текст] / М. Ю. Коновалихин, Д. О. Сергиенко // Управление финансовыми рисками. – 2010. - №3. – С. 196 – 203.

10. Коновалихин М. Ю. Модель определения оптимальной долговой загрузки заемщика [Текст] / М. Ю. Коновалихин, В. В. Кулик // Управление финансовыми рисками. – 2010. - №4. – С. 270 – 277.
11. Корнилюк Р. В. Іноземні банки в Україні: особливості розвитку в період фінансової кризи [Текст] / Р. В. Корнилюк // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2010. - №1. – С. 135 – 140.
12. Кулаковский В. В. Выбор индикаторов для управления кредитным риском при потребительском кредитировании [Текст] / В. В. Кулаковский // Управление корпоративными финансами. – 2008. - №1. – С. 20 - 24.
13. Лагутін В.Д. Кредитування: теорія і практика / В. Д. Лагутін. - К.: Знання, 2002. — 215 с.
14. Лукашевич Н. С. Нечетко-логическая модель расчета кредитного рейтинга физических лиц [Текст] / Н. С. Лукашевич // Управление финансовыми рисками. – 2010. - №2. – С. 110 – 122.
15. Маланчук Т. В. Проблеми споживчого кредитування в умовах кризи [Текст] / Т. В. Маланчук // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2011. - №1. – С. 1 – 5.
16. Полянский Ю. Н. Гибкая риск-ориентируемая система принятия кредитного решения в процессах розничного кредитования [Текст] / Ю. Н. Полянский // Управление финансовыми рисками. – 2010. - №1. – С. 2 – 8.
17. Римар С. Споживчий кредит – підвищення життєвого рівня споживачів [Текст] / С. Римар // Банківська справа. – 2010. - №4. – С. 16 – 20.
18. Спірягіна І. О. Банки готові видавати кредити для бізнесу [Текст] / І. О. Спірягіна // Політика і гроші. – 2011. – №1. – С. 3 – 6.
19. Фролов С.М. Банківська справа та основи митного регулювання в Україні: теорія і практика [Текст]: навч. посіб. / С.М. Фролов. - Суми: Університетська книга, 2004. - 368 с. (Гриф МОН України).
20. Офіційний сайт Національного банку України [Режим доступу] // <http://www.bank.gov.ua>